
Oikeudenhoito ja asianajo poikkeusoloissa

Markku Fredman¹

Oikeusvaltiota on ylläpidettävä myös poikkeusoloissa. Riippuen poikkeusolojen syystä on kuitenkin tehtävä kompromisseja ja otettava huomioon myös muita kuin oikeudenkäytön tehokkuuteen liittyviä näkökohtia. Tämä ilmeni selkeästi koronapandemian aikana, kun yleisten tuomioistuinten pääkäsitteilyitä jouduttiin peruuttamaan viruksen leviämisvaaran johdosta. Venäjän hyökkäyssota² Ukrainaan ja venäläisjoukkojen perääntyessä paljastuneet sotarikokset³ antavat aiheen pohtia, miten oikeudenhoito on tarkoitus Suomessa turvata myös kaikkein poikkeuksellisimmissa oloissa, sodan aikana ja jopa vihollisen miehittämällä alueella.

Poikkeusolot on pyritty ottamaan huomioon lainsäädännössä. Perustuslain 23 §:n mukaan perusoikeuksista voidaan säätää lailla sellaisia tilapäisiä poikkeuksia, jotka ovat välttämättömiä Suomeen kohdistuvan aseellisen hyökkäyksen samoin kuin vakavuudeltaan aseelliseen hyökkäykseen lain mukaan rinnastettavien, kansakuntaa uhkaavien poikkeusolojen aikana ja jotka ovat Suomen kansainvälisten ihmisoikeusvelvoitteiden mukaisia. Perustuslaissa ei siis ole asetettu mitään yksittäistä perusoikeutta sellaiseksi, joka olisi loukkaamaton myös poikkeusoloissa. Kuitenkin pykälässä viitataan Suomen kansainvälisiin ihmisoikeusvelvoitteisiin. Sitä kautta sovellettavaksi tulee mm. Euroopan ihmisoikeussopimuksessa (EIS) oleva säännös siitä, että eräät ihmisoikeudet ovat loukkaamattomia myös poikkeusoloissa.

EIS 15 artiklan mukaan sodan tai muun yleisen hätätilan aikana, joka uhkaa kansakunnan elämää, sopimusvaltiot voivat ryhtyä toimiin, jotka merkitsevät poikkeamista sopimuksen mukaisista velvoitteista, siinä laajuudessa kuin tilanne välttämättä vaatii, edellyttäen kuitenkin, etteivät tällaiset toimet ole ristiriidassa valtion muiden kansainvälisen oikeuden mukaisten velvoitteiden kanssa. Artiklan mukaan ei voida kuitenkaan poiketa elämää suojaavasta 2 artiklasta, paitsi silloin kun kysymys on laillisista sotatoimista johtuvista kuolemantapauksista, eikä 3, 4 (1 kappale) ja 7 artiklasta, joissa on kyse kidutuksen ja muun huonon kohtelun kiellosta, orjuuden

¹ Kirjoittaja on asianajaja ja prosessioikeuden dosentti Helsingistä.

² Hyökkäysrikoksesta voidaan Suomen rikoslain 11 luvun 4 a §:n mukaan tuomita elinkautinen vankeusrangaistus.

³ Sotarikoksesta ja törkeästä sotarikoksesta voidaan kummastakin tuomita rikoslain 11 luvun 5 ja 6 §:ien nojalla elinkautinen vankeusrangaistus.

kiellosta ja kiellosta rangaista ketään ilman laissa olevaa säädöstä (*nullum crimen, nulla poena sine lege*).

EIS:n kuudennessa lisäpöytäkirjassa on säädetty mm. kuolemanrangaistuksen kiellosta. EIS:n 13. lisäpöytäkirjassa, jonka Suomi on ratifoinut vuonna 2004, määrätään, ettei kuolemanrangaistusta saa soveltaa edes sotatilan aikana, mihin kuudes lisäpöytäkirja vielä antoi mahdollisuuden.

Valmiuslaki

Oikeudenhoitoa koskevissa laeissa ei ole huomioitu poikkeusoloja käytännössä lainkaan, joten sovellettavaksi tulevat poikkeusoloja koskevat erillislait. Poikkeusoloja koskevaa sääntelyä on valmiuslaissa (1552/2011) ja puolustustilalaissa (1083/1991).

Valmiuslain mukaiset erityisvaltuudet olivat käytössä keväällä 2020 koronapandemian alkuvaiheessa. Valtioneuvosto yhdessä tasavallan presidentin kanssa totesi maassa vallitsevan lain tarkoittamat poikkeusolot. Valmiuslaissa ei ole säännöksiä oikeudenkäynneissä tehtävistä poikkeuksista, vaikka lain 1 §:n mukaan lain tarkoitus on ylläpitää oikeusjärjestystä. Esimerkiksi oikeudenkäymiskaaren mukaan pääkäsittelyä on jatkettava vähintään kahtena arkipäivänä viikossa, jollei käsittelyä lykätä. Asiassa on toimitettava uusi pääkäsittely, jos pääkäsittely on ollut lykättynä yhteensä yli 30 päivää. Tästä voidaan poiketa, jos ”yhtäjaksoisuuden voidaan käsitteilyn lykkäämisestä ja keskeyttämisestä huolimatta katsoa toteutuvan”. Mitään poikkeusoloja koskevaa sääntelyä ei ole. Tuomari päättää juttukohtaisesti.

Yksi peruste päätöksenteon hajauttamiseen jopa yksittäisen oikeudenkäynnin tasolle myös poikkeusoloissa voisi olla se, että näin voidaan ottaa huomioon kunkin oikeudenkäynnin tapauskohtaiset olosuhteet ja asian merkitys ja kiireellisyys. Tämä taas edellyttäisi asianosaisten kuulemista. Jos asianosasia ei kuulla tai heidän mielipiteellään ei ole merkitystä, ei ole syytä pitää päätöksentekotasoa hajautettuna. On myös syytä, joiden vuoksi yksittäistä, tapauskohtaista arviota ei voida pitää parhaana menettelytapana.

Valtioneuvosto julkaisi koronapandemian alussa 18.3.2020 listauksen yhteiskunnan toiminnan kannalta kriittisten alojen henkilöstöstä.⁴ Tämä liittyi siihen, että koulujen ja päiväkotien mennessä kiinni, järjestetään lähiopetus niiden vanhempien lapsille, jotka työskentelevät näillä kriittisillä aloilla. Oikeusministeriön hallinnonalalla tällaisiksi on määritetty vain vankeinhoito ja rikosseuraamuslaitoksen laitoshenkilöstö sekä Ahvenanmaan maakunnan välttämättömät toiminnot. Yksikään tuomari – edes päivystävä pakkokeinotuomari – ei siis ollut yhteiskunnan toiminnan kannalta kriittisellä alalla syyttäjästä ja asianajajista puhumattakaan. Sen sijaan sosiaali- ja terveysministeriön alalla sosiaaliturva-asioiden muutoksenhakulautakunta ja muut vakuutusalan muutoksenhakulautakunnat kuuluvat kriittisille aloille. Onko tässä kunnioitettu liiaksi tuomioistuineläytöksen riippumattomuutta olemalla antamatta tuomareita koskevia määräyksiä hallintopäätöksellä? Jos synnä oikeushallinnon vähäiselle arvostukselle on se, että listaus kriittisistä toimialoista on laadittu kovassa kiireessä, ihmettyttää, eikä todellakaan tällaista listausta ole laadittu vuosien varrella valtioneuvoston kassakaappiin, josta se otetaan esiin valmiuslain soveltamisen tullessa ajankohtaiseksi.

Koronaviruksen aiheuttamat poikkeustoimet saa pohtimaan onko prosessilakeja valmisteltaessa ja säädetettäessä riittävästi huomioitu erilaiset poikkeustilanteet. Onko järkevää pysyttää

⁴<https://valtioneuvosto.fi/-/10616/yhteiskunnan-toiminnan-kannalta-kriittisten-alojen-henkilosto>.

oikeudenkäyntejä koskevat ratkaisut poikkeusoloissakin aina yksittäisillä tuomareilla? Pitäisikö poliittisesti riippumattoman, tuomarijohtaisen Tuomioistuinviraston mahdollisuuksia lisätä siten, että sille annettaisiin toimivalta antaa valtakunnallisia määräyksiä, joita tuomareiden tulisi poikkeusoloissa noudattaa?

Perustuslakivaliokunnan puheenjohtaja *Johanna Ojala-Niemelä* totesi Uudenmaan koronaristämistä koskevan asian käsittelyn lopuksi, että valmiuslaki tarvitsee tämän jälkeen tarkastelua.⁵ Tämä koskee myös lain täydentämistä oikeudenkäyntien osalta. Pitäisikö esimerkiksi laajalle levinnyt epidemia tai sen uhka olla määriteltävissä keskitetysti lailliseksi esteeksi Tuomioistuinviraston päätöksellä, ettei jokaisen tuomarin tarvitse asiasta tehdä omaa ratkaisuaan? Olisiko valmiuslakiin lisättävä luettelo prosessuaalisista määräaajoista ja kiireellisyysperusteista, joista joustamisesta Tuomioistuinvirasto voisi poikkeusoloissa antaa päätöksen?

Maaliskuussa 2020 kolmen ensimmäisen koronapandemian aiheuttamista toimenpiteistä tiedottaneen tuomioistuimen tiedotteet olivat samanasaisia. Tiedottamisen tarpeet olivat siis yhteneväiset, myös syyt tiedottaa ovat olleet kaikilla samat. Yksittäiset tuomioistuimet eivät siis ole halunneet käyttää riippumattomuuttaan tiedottamalla poikkeusolojen vaikutuksesta toimintaansa yksilöllisesti.

Oikeusministeriön tulisi ryhtyä toimiin, jotta valmiuslakiin lisättäisiin oma lukunsa tuomioistuihin, oikeudenkäynteihin ja oikeushallintoon liittyen. Tuomioistuinvirasto – jota ei ollut olemassa valmiuslakia säädettäessä – on oikein sopiva taho saamaan lisävaltuuksia poikkeusoloissa ja muutenkin. Sen on paljon helpompi saada asiantuntijoilta paras mahdollinen tieto tarkoituksenmukaisten ratkaisujen tekemiseksi ja panna päätökset nopeasti täytäntöön. Päätöksenteon ja sitä koskevan viestinnän sirottelu kaikille käräjätuomareille omien juttujensa osalta ei kuulosta järin tehokkaalta eikä myöskään luottamusta herättävältä tai yhdenvertaiselta.

Puolustustila

Valmiuslakia järeämmän puolustustilalain (1083/1991) 1 §:n mukaan se on tarkoitettu muun muassa oikeusjärjestyksen ylläpitämiseksi: Valtiollisen itsenäisyyden turvaamiseksi ja oikeusjärjestyksen ylläpitämiseksi voidaan valtakunnan puolustusta tehostaa ja sen turvallisuutta lujittaa saattamalla voimaan *puolustustila* Suomeen kohdistuvan sodan aikana sekä siihen rinnastettavissa vakavasti yleisen järjestyksen ylläpitämiseen vaikuttavissa sisäisissä, väkivaltaisissa levottomuuksissa, joilla pyritään kumoamaan tai muuttamaan perustuslain mukainen valtiojärjestys.

Puolustustilalaissa ei ole tuomioistuimen toimintaan liittyviä säännöksiä. Ainoa oikeudenkäynteihin liittyvä säännös on lain 44 §:ssä, jonka mukaan puolustusvoimain tehtävässä toimiva henkilö, joka on velvollinen saapumaan tuomioistuimeen tai jota on pyydetty antamaan selitys tuomioistuimelle, ei ole velvollinen osallistumaan oikeudenkäyntiin eikä menetä tilaisuutta selityksen antamiseen, ellei asiaa käsittelevä tuomioistuin toisin päättä.

Puolustustilan aikana myös sotilas- ja siviilitiedustelua sekä pakkokeinoja koskevia säännöksiä sovelletaan samalla tavalla kuin rauhan aikana. Olisikohan meillä käytännössä mahdollista kuunnella salaa vihollisen sotilaiden täältä soittamia puheluita äideilleen? Sotilastiedustelulain (590/2019) mukaan telekuunteluun tarvitaan tuomioistuimen lupa ja hakemuksessa tulee il-

⁵ Valtioneuvosto onkin 24.3.2022 asettanut parlamentaarisen seurantaryhmän tukemaan valmiuslain uudistustyötä. Lain uudistamista valmisteleva työryhmä on tarkoitus asettaa piakkoin.

moittaa toimenpiteen kohteena oleva henkilö, teleosoite tai telepäätelaitte. Miten sen voi ilmoittaa, jos teleliikenne tapahtuu vihollissotilaiden suomalaissiviileiltä anastamalla sattumanvaraisilla matkapuhelimilla?

Puolustustilalaissa on säännöksiä, joiden perusteella tuomioistuimelle tulee poikkeuksellisia toimivaltuuksia ja tehtäviä: lain 8 ja 9 §:ssä säädetään matkustuskiellosta ja turvasäilöön ottamisesta. Säännökset koskevat henkilöitä, joiden voidaan aikaisemman rikollisen toimintansa vuoksi tai muuten pätevin perustein epäillä todennäköisesti syyllistyvän valtiopetokseen tai maanpetokseen taikka muuhun sellaiseen rikokseen, joka on omiaan vahingoittamaan tai vaarantamaan valtakunnan puolustusta tai sen turvallisuutta. Käräjäoikeuden tehtävänä on käsitellä puolustustilalain mukaista matkustuskieltoa koskevia valituksia ja päättää turvasäilöön ottamisesta. Hallinto-oikeuksien tehtävänä on käsitellä valitukset hallintopäätöksistä, joita puolustustilalain nojalla tehdään esimerkiksi määrättäessä ihmisiä työvelvollisina nimettyyn työtehtävään.

Sotilasoikeudenkäyntilaki

Sotilasoikeudenkäyntilaki (326/1983) on pian 40 vuotta vanha ja erityisesti sen poikkeusoloja ja erityisiä sota-oikeuksia koskeva 6 luku on vanhentunut. Kuvaava on 22,1 §:n säännös, jonka mukaan sota-oikeuden puheenjohtajasta on voimassa, mitä kihlakunnantuomarista on säädetty. Sota-oikeuteen kuuluu puheenjohtaja ja kaksi muuta jäsentä. Toisen jäsenen tulee olla upseeri ja toisen opistoupseeri, aliupseeri tai sotilasammattihenkilö taikka miehistöön kuuluva sotilas.⁶ Lain 20 §:n mukaan sotatilaan julistetulle alueelle voidaan asettaa sota-oikeus käsittelemään yleisen alioikeuden sijasta rikosasiat, jos se oikeudenkäytön tarkoituksenmukaiseksi järjestämiseksi on välttämätöntä. Sota-oikeuden asettamisesta ja lakkauttamisesta sekä sen toimipiiristä säädetään asetuksella. Samalla on säädettävä, minkä hovioikeuden alainen sota-oikeus on. Pykälän tarkoittama sotatila on vanhentunut ilmaus. Kyse on nykyisestä puolustustilasta, josta säädetään edellä käsitellyssä puolustustilalaissa.⁷

Oikeusministeriön on tarkoitus antaa tällä eduskuntakaudella esitys sotilasoikeudenhoitolain muuttamisesta.⁸ Ehdotetuilla muutoksilla pyritään vahvistamaan tuomioistuinten riippumattomuutta ja puolueettomuutta sekä kevennettäisiin oikeusprosesseja sotilasoikeudenkäyntiasioissa.

Vuonna 2004, pian 20 vuotta sitten, on pääesikunnan ja Helsingin hovioikeuden asettaman sotilasoikeudenhoitojärjestelmän valmiustyöryhmän⁹ mietinnössä päädytty siihen, että puolustustilassa oikeudenhoito perustuu vakinaisten tuomioistuinten varaan. Sota-oikeuksia ei siis ole tarkoitus perustaa, vaikka niistä on erillinen luku sotilasoikeudenkäyntilaiissa. Sota-oikeuksien asema olisikin kyseenalainen, koska sittemmin säädetyn Suomen perustuslain 98 §:n 4 momentin mukaan satunnaisten tuomioistuinten asettaminen on kielletty. Nykyisin voidaan lähteä siitä, että tuomioistuimet perustetaan lailla ja ne ovat pysyviä.

⁶ Sota-oikeudessa käsitellään sotilasoikeudenkäyntiasiat sekä lisäksi syyte rikoksesta, jonka on sen toimipiirissä tehnyt sotilas tai muu rikoslain 45 luvussa tarkoitettu henkilö. Jos rikoksentehtäjä ei enää ole rikoslain 45 luvun alainen, sota-oikeus ei kuitenkaan saa käsitellä syytettä muusta kuin sotilasrikoksesta. Jos rikos on tehty sellaisella alueella, jossa yleisten tuomioistuinten toiminta on lakannut, saa sota-oikeudessa syyttää muutakin henkilöä.

⁷ Puolustustilalaki 45 § 3 momentti.

⁸ Sotilasoikeudenkäyntilainsäädännön uudistaminen, Oikeusministeriön julkaisuja, Mietintöjä ja lausuntoja 2021:5.

⁹ PEoik-os:n ak R863/3.18/D/II.

Puolustustilan vallitessa on tarkoitus, että käräjäoikeudet käsittelevät niin suomalaissttilaiden kuin esimerkiksi vihollisotilaiden tai sotavankien rikosasiat. Tihutiöstä kiinni jääneet ”pienet vihreät miehet” voivat siis päätyä aivan tavanomaiseen tapaan käräjille. Tällaisia vihollisjoukkoja Suomessa avustaneen, täällä asuvaan henkilöön kohdistettu syyte maanpetoksesta käsiteltäisiin myös käräjäoikeudessa.

Tuomioistuimille on säädetty myös erikoinen tehtävä: Geneven sopimus sotavankien kohtelusta 12 päivältä elokuuta 1949 (SopS 8/1955) sisältää 5 artiklassa säännöksen, jonka mukaan tuomioistuin (*tribunal*) päättää siitä, onko henkilö kyseisen sopimuksen tarkoittama sotavanki. Tällä on suuri merkitys varsinkin Krimin miehityksen kaltaisissa tilanteissa. Sotaa julistamatta Venäjä lähetti Krimille tunnuksettomia sotilaita, ”pieniä vihreitä miehiä”. Myös Suomessa on hämmästelty, kuinka venäläiset oligarkit ovat ostaneet huonokuntoisen kerrostalon Hangosta¹⁰ tai rakentaneet helikopterikenttiä ja jykeviä laitureita Saaristomeren rannoille¹¹. Vaikea kuvitella muuta tarkoitusta kuin varautumista näissä kohteissa perustettavien sotilasosastojen tarpeisiin. Sotilaiden erottaminen siviileistä on siis entistä vaikeampaa, jos turistit muuttuvat vihollisotilaiksi vasta Suomessa. Kansallisissa laeissamme ei ole minkäänlaisia säännöksiä siitä, mikä on se tribunaali, jonka toimivaltaan Suomessa kuuluu päätös siitä, onko kiinniotettu henkilö sotavanki vai ei. Asia voi tulla esikysymyksenä ratkaistavaksi esimerkiksi vangitsemis asian yhteydessä, kun terroristisesta rikoksesta pidätetty väittää olevansa sotavanki, jota koskee Geneven sopimuksen mukaiset oikeudet ja etuudet.

Rikosasiat sotilaallisen poikkeustilan aikana ja niiden jälkeen

Suomessa on lähes pelkästään huonoja kokemuksia sotilaallisten poikkeustilojen aikaisesta ja niiden jälkeisestä oikeudenhoidosta.

Suomen sisällissodan jälkeen valtiorikosoikeudet käsittelevät 75 575 tapausta. Tuomioita langetettiin 67 788. Kuolemantuomioita langetettiin 555, joista pantiin täytäntöön 115. Teloituksia tapahtui myös ilman valtiorikosoikeuksien päätöstä, ja vankileireillä kuoli epäinhimillisissä oloissa kaikkiaan 11 905 vankia 74 803 tunnetusta vangitusta.¹² Oikeushistorian professori *Jukka Kekkonen* on kutsunut tapahtunutta laillisuuden haaksirikoksi.¹³ Valtionhoitaja *P. E. Svinhufvud* antoi joulukuussa 1918 asetuksella 165/1918 syytesuojapäätöksen, jonka perusteella punaisten surmiin syyllistyneet valkoiset välttivät tuomiot.¹⁴

Suomen itsenäistymisen alkuvaiheen poliittisia oikeudenkäyntejä tutkinut *Lars Björne* kuvaa vaitöskirjassaan muun muassa sitä, kuinka vaikeaksi syytettyjen puolustuksen toiminta tehtiin:

¹⁰ Helsingin Sanomat 10.3.2022: Oligarkkien omistuksessa olevien kerrostalojen asukkaat pelkäävät Hangossa nyt sähkön ja lämmön katkeamista, <https://www.hs.fi/talous/art-2000008672608.html>.

¹¹ Helsingin Sanomat 22.9.2018: Sotilaslähde HS:lle: Airiston Helmi ollut vuosia Puolustusvoimien ja Supon tarkkailussa – ”Ne hankkivat strategisia kohteita ja me olemme hölmöjä, kun olemme myyneet”, <https://www.hs.fi/kotimaa/art-2000005838123.html>.

¹² Ks. *Sture Lindholm*, Vankileirihelvetti Dragsvik, Tammisaaren joukkokuolema 1918, Atena kustannus Oy, 2017.

¹³ *Jukka Kekkonen*, Laillisuuden haaksirikko: Rikosoikeudenkäyttö Suomessa vuonna 1918. Lakimiesliiton kustannus C1, 1991.

¹⁴ Korkeimman vallan haltijan päätös valtiorikoksiin syyllisten henkilöiden armahtamisesta. https://histdoc.net/historia/1917-18/165_1.html.

avustaja ei usein saanut poliisitutkintapöytäkirjoja tai tavata päämiestään – ainakaan ilman Et-sivän keskuspoliisin tutkijan läsnäoloa.¹⁵

Talvi- ja jatkosodan aikana rikoslainkäytöstä vastasivat yhtäältä yleiset tuomioistuimet, toisaalta sotatuomioistuinjärjestelmään kuuluvat tuomioistuimet, jotka antoivat sotavuosina 1939–1945 erittäin suuren osan kaikista tuomioistuinratkaisuista. Sodanaikainen sotatuomioistuinjärjestelmä muodostui kenttä- ja pikaoikeuksista sekä sotaylioikeudesta. Sodan aikana toimi kaikkiaan 163 kenttöoikeutta. Pikaoikeus oli mahdollista asettaa käsittelemään sellaisia vakavia rikoksia, joista saattoi seurata kuolemanrangaistus.¹⁶ Sotaoikeuksien toimintaa toisen maailmansodan ajan suomalaisrintamalla kuvaa hovioikeuden presidentti *Erkki Rintalan* toimittama Paavo Alkion Sotatuomarin päiväkirjat.¹⁷

Toisen maailmansodan aikana Suomessa tuomittuja kuolemanrangaistuksia koskee *Jukka Lindstedtin* väitöskirja. Siinä kuvataan tarkasti sodan ajan oikeudenkäyntien puutteita myös syytettyjen puolustuksen kannalta. Vain seitsemällä prosentilla kuolemaan tuomituista oli ensimmäisessä oikeusasteessa avustaja. Oikeutta valita avustaja rajoitettiin (laki 611/1943). Istuntopäivää ei ilmoitettu etukäteen, luvattua avustajaa ei koskaan ilmaantunut, todistajia ei suostuttu kuulemaan. Oikeudenkäyntiavustajien puhelimia kuunneltiin ja heitä varjostettiin.¹⁸

Sotaväen rikoslakia muutettiin 4.7.1944 siten, että kuolemanrangaistuksen käyttö tuli mahdolliseksi myös taistelutilanteeseen liittyvästä karkuruudesta.¹⁹ Nämä syytteet käsiteltiin kenttä- tai pikaoikeudessa. Tuomio saatettiin panna täytäntöön välittömästi julistamisen jälkeen.²⁰ Kaikkiaan vuosina 1939–1946 kenttä- ja pikaoikeuksissa tuomittiin eri rikoksista kuolemaan yhteensä 415 henkilöä, muissa tuomioistuimissa 266 henkilöä eli yhteensä 681 ihmistä. Kaikista eri tuomioistuimissa kuolemaan tuomituista teloitettiin 77 prosenttia eli 528 ihmistä.²¹

Myöhemmin on ilmennyt, että sotaylioikeuden tuomarit saivat lisätietoja ratkaistavina oleviin juttuihin Valtiollisesta poliisista – salaa jutun asianosaisilta.²² Jukka Lindstedtin väitöskirjasta ilmenee, kuinka vasemmistolaisilla, esimerkiksi *Hella Wuolijolla* oli vaikeuksia saada avustaja sodan ajan maanpetosoikeudenkäynteihin. Mäntsälän kapinasta ja asekatkennästä syytetyillä sen sijaan oli puolustajanaan asianajajakunnan valiot.²³

Sodan jälkeen erityisen ongelman muodosti ns. punainen Valpo – Valtiollinen poliisi –, jossa toimittiin stalinistisen ideologian pohjalta ja käytettiin ammattitaidottomasti laajoja valtuuksia muun muassa epäiltyjä vangittaessa ja kohdellaessa. Tutkinnassa heillä oli muun ohessa niin sanottu asekatkentakijuttu.

¹⁵ *Lars Björne*, ”... syihin ja lakiin eikä mielivaltaan ...”: tutkimus Turun hovioikeuden poliittisista oikeudenkäynneistä vuosina 1918–1939. Suomalainen Lakimiesyhdistys A 117, 1977, s. 354–355.

¹⁶ *Kalevi Klefström*, Sotilasoikeudenhoidosta jatkosodan aikana, teoksessa Jari Leskinen, Antti Juutilainen (toim.) *Jatkosodan pikkujättiläinen*, WSOY, 2005, s. 294.

¹⁷ *Erkki Rintala* (toim.), Paavo Alkio – Sotatuomarin päiväkirjat, Ajatuskirjat, 2003.

¹⁸ *Jukka Lindstedt*: Kuolemaan tuomitut: kuolemanrangaistukset Suomessa toisen maailmansodan aikana. Suomalainen Lakimiesyhdistys A 221, 1999, s. 360–371.

¹⁹ HE 49/1944, jonka mukainen laki 426/1944 tuli voimaan viikko sen jälkeen kuin esitys eduskunnalle oli annettu.

²⁰ *Lindstedt* s. 385.

²¹ *Lindstedt* s. 197–198.

²² Helsingin Sanomat kuukausiliite 6/2015, Miksi Martta Koskinen teloitettiin? www.hs.fi/kuukausiliite/art-2000002829643.html.

²³ *Lindstedt* s. 372 ja 375, samoin *Björne* s. 358–359.

Maahan asettunut Liittoutuneiden valvontakomissio laati epämääräisin perustein listan sotarikoksiin syyllistyneistä. Heidät vangittiin kiireellä ja mukaan joutui myös täysin sivullisia henkilöitä. Lopulta vain 15 vangituista 45:stä tuomittiin rangaistukseen pitkien tutkintavankuuskien jälkeen.²⁴ Sisäministeri *Yrjö Leino* joutui vuonna 1948 eroamaan kun paljastui, että hän oli sallinut noin 20 valvontakomission nimeämän emigrantin tai pakolaisen luovuttamisen Neuvostoliittoon vuonna 1945 ilman minkäänlaista tutkintaa tai hallintopäätöstä.²⁵

Sotasyllisyysoikeudenkäynti taannehtivine lakeineen ei kestä minkäänlaista kriittistä arviota. Vuonna 1946 esitettiin myös näkemys siitä, että Suomen Asianajajaliitto ry olisi tullut lakkauttaa fasistisena järjestönä – perusteluna liiton johdossa olleet poliittiset vaikuttajat.²⁶

Nykypäivän valmiudet poikkeusolojen oikeudenhoitoon

Viime vuosikymmenten aikana on kirkastunut se, että poikkeustilassa nimenomaan puolustetaan oikeusvaltiota ja oikeusjärjestystä. Poikkeusolojen lisätoimivaltuudet ja esimerkiksi asevelvollisuus on säädetty sen turvaamiseksi, ettei Suomessa jouduttaisi tilanteeseen, jossa tuomarit saisivat ohjeensa epädemokraattisesti tehtäviinsä nimitetyiltä viranomaisilta ja toimisivat korruptoituneena, tahdottomana hallinnon jatkeena – mitä itsenäisyyden menettäminen kaiken muun ohella tarkoittaisi.

Edellä mainittu sotilasoikeudenhoitojärjestelmän valmiustyöryhmän mietintö alkaa juhlavasti: ”Oikeusvaltioperiaate on olennainen osa suomalaista yhteiskuntajärjestystä. Osana tätä periaatetta on taattava oikeusjärjestyksen, kansalaisten perusoikeuksien ja ihmisoikeuksien turvaaminen ja ylläpitäminen niin normaalioloissa kuin yhteiskunnan häiriötilanteissa ja poikkeusoloissakin. Tuomioistuineläytöksellä ja tuomioistuimissa pidettävillä oikeudenkäynneillä on ratkaiseva asema tämän tavoitteen saavuttamisessa.”

Valmiustyöryhmän mietintö vuodelta 2004 on perusselvitys, jossa on arvioitu erilaisia uhkakuvia. Niistä alueellisen kriisin ja kansainvälisen jännitystilän aikana sotilasrikosten arvioidaan lisääntyvän. Mietinnössä todetaan, että sotilasoikeudenhoitojärjestelmän toiminnan suunnittelussa on käytetty apuna viiden prosentin sääntöä, jonka mukaan sotilasoikeudenkäyntiasioita on vuodessa viisi prosenttia palveluksessa olevan joukon vahvuudesta. Tämän mukaisesti laskettuna 100 000 palveluksessa olevaa sotilasta tuottaisi noin 5 000 juttua vuodessa. Alueellisissa kriisissä sotilasrikosten määrä kasvaa, koska entistä suurempi määrä asevelvollisia on harjoi-

²⁴ *Klefström*, s. 299.

²⁵ *Olle Leino*, Kuka oli Yrjö Leino, Tammi, 1973.

²⁶ Kanneviskaali *A. Rautakorpi* esitti lakkauttamista ns. suuren vakoilujutun loppulausunnessaan, ks. Helsingin Sanomat 29.11.1946. Uutisen mukaan Rautakorpi olisi todennut: ”Avustaja Laguksen eilen jättämät kirjelmät ovat sisällöltään ja muodoltaan siinä määrin viranomaisia halventavia ja syytetyihin nähden suorastaan jatkuvaan rikollisuuteen kehoittavia, että pyydän avustaja Lagukselle niiden johdosta annettavaksi vakavan varoituksen. Avustaja Lagus kuuluu Suomen Asianajajaliiton, eli siis liiton, jonka johdossa ovat olleet mm. Kivimäki, Ryti, Salmiala ja varatuomari Hellström (liiton kunniajäsen. tunnettu viipurilainen saksalaiskäytyri) ja jonka fascistinen suuntaus on aina ollut tunnettu. Tämän fascistisen liiton tavoin avustaja Lagus katsoo nyt voivansa suhtautua viranomaisiin miten vain tahtoo. Olen kuitenkin varma siitä, että Suomen Asianajajaliiton, tämän tietääkseni ainoan elossa olevan fasistisen yhdistyksen, toimintaakin tullaan kyllä ennen pitkää kiinnittämään tarpeellista huomiota, ja että avustaja Laguksen kiihotuksen jatkumiselle samalla tullaan panemaan sulku.” Sotasyllisistä tuomittiin kolme entistä asianajajaa ja liiton sihteeri oli ollut näkyvä Isänmaallisen kansanliikkeen IKL:n perustaja. Kanneviskaali oli erityissyöttäjä, joka ajoi syytteitä vakavista rikoksista, jotka käsiteltiin ensiasteena hovioikeudessa.

tuksissa lyhyellä aikavälillä. Todennäköisimmin juttujen lisääntyminen tapahtuu poissaolorkosten ja palvelusrikosten kohdalla.

Sotarikosten esiintymistä ei mietinnössä jostain syystä arvioida lainkaan. Koko sanaa (tai aiempaa termiä sodankäyntirikos) ei esiinny selvityksessä. Aseellisen hyökkäyksen osalta mietinnössä käsitellyt uhkakuvat ovatkin selvästi puutteelliset, mikä käy ilmi, kun seuraa uutisia Ukrainan sodasta. Juuri siviileihin ja sotilaisiin kohdistuvat sotarikokset olisivat täysin uusi ilmiö, joiden osalta asianmukainen oikeudenhoito joutuisi vakavimpien haasteiden eteen.

Sotilasoikeudenhoitojärjestelmän valmiustyöryhmän mukaan valmius- ja puolustustilalain peruseriaatteena on, että viranomaisten tulee huolehtia tehtäviensä hoitamisesta poikkeusoloissa normaalein toimivaltuuksin ja normaalikokoonpanossa mahdollisimman pitkään. Kuten edellä on todettu, puolustustilankin aikana tuomioistuintoiminta tulee pyrkiä hoitamaan rauhan ajan organisaatiolla. Tämän vuoksi työryhmä on pohtinut vaihtoehtoa, jossa erillisiä sota-oikeuksia ei perusteta.

Mietinnössä todetaan, että talvi- ja jatkosodan aikaista järjestelmää arvioitaessa ja senkaltaisten ratkaisujen toteuttamiskelpoisuutta nykyisessä yhteiskunnassamme harkittaessa tulee ottaa huomioon järjestelmän sidonnaisuus aikakauteen. Järjestelmä ei vastaa 2000-luvun ihmisoikeus- ja perusoikeusvaatimuksia. Mahdollisuus tuomita kuolemanrangaistus rauhan aikana poistettiin vuonna 1949. Kuolemanrangaistus on lailla kokonaan poistettu Suomen rangaistusjärjestelmästä vuonna 1972. Esimerkiksi pikaoikeuksissa talvi- ja jatkosodan aikana noudatettu menettely ei vastaisi enää nykyaikaisia ihmisoikeus- ja oikeusturvavaatimuksia. Nykyistä sotilasoikeudenkäyntilakia säädettyä hallituksen esityksessä (HE 86/1981) nimenomaisesti todettiin, että pikaoikeutta tai vastaavaa poikkeuksellista tuomioistuinta ei ole asetettava missään olosuhteissa. Mietinnössä todetaan, että laajamittaista ja pitkäkestoista rintamasodankäyntiä varten rakennettu sotatuomioistuinjärjestelmän kaltainen järjestelmä ei myöskään sellaisenaan vastaisi sotilasoikeudenhoidon nykyisiin todennäköisimpiin uhkakuviin.

Valmius- ja puolustustilalain toimivaltuuksien käyttöönotto lisää kriminalisointien ja siten myös tuomioistuimissa käsiteltävien rikosasoiden määrää. Myös juttujen luonne saattaa poiketa oleellisesti tavanomaisista. Rikoslain 45 luvussa säädetään rangaistavaksi taisteluvollisuuden rikkominen, josta voidaan tuomita enintään neljä vuotta vankeutta. Sotakarkuruudesta rangaistus voi olla enintään 10 vuotta. Nämä kumpikin juttutyyppi ovat sellaisia, joissa oikeudenmukaisessa menettelyssä joudutaan aina ottamaan huomioon myös syyntakeisuuteen liittyvät kysymykset – kun asiasta ei ole poikkeusolojen osalta toisin säädetty.²⁷ Samaan aikaan sotilasviranomaiset saattavat edellyttää yleisestävistä syistä syyteasian erittäin nopeaa käsittelyä²⁸ ja ankaria rangaistuksia. Onko ajateltavissa, että taistelujoukon omavaltaisesti jättänyt sotilas lähetetään käräjiltä muutamaksi kuukaudeksi mielentilatutkimukseen sen selvittämiseksi, onko

²⁷ Korkein oikeus toteaa ratkaisussaan KKO 2021:13 seuraavaa: ”mielentilatutkimuksen tarpeellisuuden arviointi kohdistuu rikosasian vastaajan syyntakeisuuteen tekohekellä. Vastaajan mielentilan tutkiminen on lain esitöissä todetulla tavalla perusteltua ainakin silloin, jos asiassa esiin tulleiden seikkojen perusteella on syytä epäillä, että vastaaja ei ole tekohekellä ollut täysin syyntakeinen. Korkein oikeus katsoo, että vastaajan mielentilan tutkiminen voi kuitenkin poikkeuksellisesti olla perusteltua, vaikka tämä ’syytä epäillä’ -kynnys ei ylitä. Näin voi olla esimerkiksi tilanteessa, jossa syytteessä tarkoitettu teko on ollut vastaajan henkilöhistoriaan nähden hyvin poikkeuksellinen ja jäänyt vaikuttimiltaan selittämättömäksi ja jossa tuomioistuimen käytettävissä ei ole ilman mielentilatutkimusta riittävää selvitystä vastaajan syyntakeisuuden arvioimiseksi.”

²⁸ Sotilasoikeudenkäyntilain 16 §:n mukaan sotilasoikeudenkäyntiasia on tuomioistuimessa käsiteltävä kiireellisenä.

hän karkuun lähtiessään ollut hetkellisen tai pysyvemmän mielenhäiriön vallassa?²⁹ Jos näin ei ole tarkoitus toimia, asiasta olisi syytä säätää laissa.

Asianajajien työ poikkeusolojen aikana

Edellä mainitussa sotilasoikeudenhoidonjärjestelmän valmiustyöryhmän mietinnössä vuodelta 2004 todetaan, että myös poikkeusoloissa tulee taata vastaajan oikeus itse valitsemaansa oikeudenkäyntiavustajaan. Työryhmän käsityksen mukaan avustajan tulee lähtökohtaisesti olla puolustusvoimien ulkopuolelta. Puolustusvoimien kokoonpanossa ei ole sijoitettuna erityisiä sotilasoikeudenkäyntiasioiden avustajia eikä oikeudellisen avun tarjoaminen kuulu puolustusvoimien ydintehtäviin. Mietinnön mukaan avustajan hankkiminen perustetuista joukoista ei myöskään puolueettomuuden ja oikeudenmukaisen oikeudenkäynnin periaatteiden näkökulmasta ole ongelmatonta. Julkinen luottamus perustettuihin joukkoihin sijoitettujen avustajien tosiasialliseen puolueettomuuteen olisi kyseenalainen erityisesti, kun otetaan huomioon sotilaallinen käskyvalta ja avustajien kuuluminen sotilaallisen kurin ja järjestyksen omaavaan hierarkkiseen esimiesorganisaatioon.³⁰

Vuonna 2018 järjestettiin Suomen Asianajajaliiton tiloissa yhteistyössä pääesikunnan kanssa seminaari, jossa yhtenä aiheena oli poikkeusolojen avustajat sotilasrikosasioissa. Sotilaslakimies *Jouni Pulkkinen* esityksestä ilmeni, että edelleenkin tarkoitus on myös oikeudenkäyntiavustajien osalta lähteä vastaajan oikeudesta vapaasti valita itse itselleen kelpoisuusvaatimukset täyttävä avustaja. Oikeus luottamukselliseen yhteydenpitoon avustajan kanssa on tarkoitus turvata myös poikkeusoloissa. Avustajat eivät kuulu puolustusvoimien henkilöstöön vaan tulevat ulkopuolelta. Eräänä käytännön ongelmana Pulkkinen esityksessä mainittiin se, että oikeudenkäynti ja sen esitutkinta saatetaan järjestää sellaisessa paikassa, joka on evakuoitu siviileistä eikä alueelle ole pääsyä tai kulkuyhteyksiä. Myös epäillyn oikeus käyttää valitsemaansa avustajaa asiansa esitutkintavaiheessa mm. kuulusteluissa on tarkoitus turvata samalla tavalla kuin normaalioloissa. Pulkkinen totesi, että poikkeusoloissa – kun rikosnimikkeet muuttuvat ja asteikot kovenevat – reserviläiset toimivat rikostutkijoina ja kurinpitoesimiehinä. Sotilasrikosasioiden tutkijan koulutus on vain muutaman päivän laajuinen ja myös sotilasrikosasioiden tutkinnanjohtajat ovat maallikkoja. Avustajan rooli korostuu, jos hän on ainoa, jolla on siviilityöstään kokemusta rikosasioiden esitutkinnasta.

Jos tällä tavoin toimitaan, saattaa siis pidätetyksi päätyneet ”pieni vihreä mies” vaatia oikeudenkäyntiavustajakseen toisen Euroopan talousalueen valtion asianajajakuntaan kuuluvan lakimiehen.³¹ Tällaisen lakimiehen käyttämiseen ja luottamukselliseen viestintään hänen kanssaan saattaa olla jokin aivan muu syy kuin tulevassa oikeudenkäynnissä menestyminen. Esitutkin-

²⁹ Ks. *Ville Kivimäki*, *Murtuneet miehet: taistelu suomalaissotilaiden hermoista 1939–1945*, WSOY, 2013.

³⁰ Mietinnön perusteella avustajan valintamahdollisuutta oltaisiin siis ehkä rajaamassa siten, että avustajaksi ei voisi valita palvelukseen kutsuttua reserviläisasiaanjajaa, vaikka syytetty niin haluaisi.

³¹ Oikeudenkäymiskaaren 15 luvun 2 § 5 momentin mukaan mitä tässä laissa tai muualla laissa säädetään asianajajan oikeudesta toimia oikeudenkäyntiasiamiehenä tai -avustajana, sovelletaan myös henkilöön, joka saa harjoittaa asianajajan tointa jossakin Euroopan talousalueeseen kuuluvassa valtiossa tai muussa valtiossa, jonka kanssa Euroopan unioni ja sen jäsenvaltiot ovat tehneet sopimuksen asianajajan ammattipätevyyden vastavuoroisesta tunnustamisesta.

nassa voi avustajana käyttää vain asianajajaa, luvan saanutta oikeudenkäyntiavustajaa taikka julkista oikeusavustajaa.³²

De lege ferenda

Vuonna 2004 laaditussa mietinnössä esitettiin perusteltuja ehdotuksia poikkeusolojen oikeudenhoidon turvaamiseksi. Sellaisia ei ole toistaiseksi nähty. Valmius- ja puolustustilalakeihin olisi saatava säännökset myös oikeudenhoidon turvaamisesta ja järjestämisestä. Edellä kuvatut huonot kokemukset aiempien poikkeusolojen oikeudenhoidosta ovat pitkälti johtuneet siitä, että menettelytavoista on päädytty säätämään keskellä kriisiä kovassa kiireessä.³³ Itsenäisen ja riippumattoman, virassa olevien tuomareiden johtaman tuomioistuinviraston perustaminen on nyt mahdollistanut sen, että poikkeusolojen tehtäviä uskotaan tälle keskusvirastolle. Tuomioistuinvirastolle tulisi voida antaa poikkeusoloja varten sellaista tuomioistuimia velvoittava määräysvaltaa, joka ei tulisi kyseeseen ministeriölle, jos tuomioistuimet toimisivat edelleen oikeusministeriön yhteydessä. Lainsäädännön tasolla olisi arvioitava mitkä ovat sellaisia toimivalta- ja menettelysääntöjä tai määräaikoja, joista voidaan tarpeen mukaan tuomioistuinviraston päätöksellä tinkiä yhteiskunnan kokonaisedun nimissä, kun kaikesta muustakin – jopa keskeisistä perusoikeuksista kuten oikeudesta elämään – voidaan kriisin keskellä joutua luopumaan. Jos yhteiskunnan viestintäverkot ovat vahingoittuneet ja niitä tarvitaan sotilaalliseen puolustautumiseen, niin ehkä vähäistä resurssia ei ole syytä käyttää videoyhteyteen, jolla pidätetyn vangitsemisasiä päästään käsittelemään samassa määräajassa, jossa se on säädetty käsiteltäväksi normaalioloissa.³⁴ Kun perustuslaki siis sallii perusoikeuksista tinkimisen poikkeusoloissa, olisi päätöksenteosta perustuslain 21 §:n takaaman oikeudenmukaisen oikeudenkäynnin rajoitusten osalta säädettävä hyvissä ajoin ennen poikkeusoloja. Itse siis pitäisin perusteltuna lakia, jossa säädettäisiin Tuomioistuinviraston toimivallasta antaa lainsäätäjän yksilöimistä säännöksistä puolustustilan aikana määräyksiä, jotka syrjäyttäisivät normaalioloja koskevat menettelysäännöt.³⁵

Esimerkiksi oikeutta valita itselleen asianajaja puolustustilan aikana voitaisiin nähdäkseni rajata, kunhan todelliseen valintaan olisi kuitenkin mahdollisuus. Samalla tulisi arvioida voidaanko puolustajan tehtävään kriisitilanteessa myös määrätä lakimies ilman hänen suostumustaan.³⁶ Jos Suomessa ammuttaisiin tykillä tai ohjuksella synnytyssairaalaa – kuten Ukrainassa tapahtui 9.3.2022 – voisi olla melko vaikeaa keskellä kriisiä ja lynkkausmielialaa löytää asianajaja, joka suostuu ottamaan kiinni jääneen ohjuspatterin päällikön asiakkaakseen. Sotarikosten paljastuessa saattaakin erityisen haasteen muodostaa juuri se, miten niihin voidaan puuttua

³² Esitutkintalaki 11 luku 3 §. Ks. kuitenkin asianajajadirektiivi eli Neuvoston direktiivi 77/249/ETY 2 artikla.

³³ Kesällä 1944 sotaväen rikoslakiin lisätty säädös kuolemantuomiosta karkuruustapauksissa käsiteltiin eduskunnan lakivaliokunnassa 15 minuutissa. *Lindstedt*, s. 142, alaviite 65.

³⁴ Pidätettyä koskeva vangitsemisvaatimus on myös puolustustilan aikana otettava käräjäoikeudessa käsiteltäväksi viimeistään neljän vuorokauden kuluttua kiinniottamisesta. Pakkokeinolaki 3 luku 5,1 §.

³⁵ Esimerkiksi käräjäoikeuden alueellisesta toimivallasta voitaisiin nähdäkseni poiketa siten, että sotatoimi-alueen ruuhkautuneen tai lamaanutuneen käräjäoikeuden juttuja voitaisiin siirtää muihin käräjäoikeuksiin.

³⁶ Ks. HE 132/1997, s. 53: ”Asianajaja tai oikeustieteen kandidaatin tutkinnon suorittanut voitaisiin määrätä tehtävään, kun hän olisi antanut siihen suostumuksensa. Oikeusavustajalla on virkansa perusteella velvollisuus hoitaa näitä tehtäviä, mutta myös hänen suostumuksensa on hankittava, jotta hän voi ilmoittaa mahdollisista esteellisyydestä tai esteestä.”

oikeudenmukaisesti ja todistusaineisto turvaten, ilman, että uhrien läheiset ottavat oikeuden omiin käsiinsä.